Artiklu ta' John Vella

Bir Mula Heritage

Dar storika u mużew ta' Bormla

F'Jannar 2002, 'Bir Mula Heritage' tfakkar għeluq l-ewwel 5 snin mit-twaqqif tagħha. Id-dar, li tinsab f'79, Triq Santa Margerita, sarilha dak kollu possibbli biex tiġi salvata mit-tiġrif, irrestawrata, u miġjuba għad-dehra oriġinali tagħha. Tul is-sena jsiru fiha diversi attivitajiet. Il-familja Vella għamlet dan bil-ħila tagħha waħedha għax ftit li xejn sabet għajnuna u interess mill-awtoritajiet. Il-kollezzjoni żdiedet grazzi għall-għajnuna ta' individwi u ħbieb ta' l-istess dar.

Id-dar tixhed il-qedem ta' Bormla.[1] Fid-dar hemm tagħrif dwar l-istorja ta' Bormla mill-Paleolitiku sas-snin ta' wara t-Tieni Gwerra, ritratti u ħwejjeġ oħra li jqanqlu kurżità, tifkiriet, u tagħlim.

Xiehda tal-Qedem

Id-dar tinsab fuq Santa Margerita, waħda mill-ħames għoljiet ta' Bormla, li tħares fuq Malta u parti sewwa mill-Port il-Kbir. Għalkemm is-sit ilu abitat sa mill-Paleolitiku, l-eqdem binja eżistenti teħodna saż-żminijiet Puniċi.[2]

L-eqdem fdal ta' annimali misjuba s'issa hi nejba ta' ċingjal (ħanżir selvaġġ) li l-aħħar li għex f'Malta kien madwar għoxrin elf sena Qabel Kristu. Fil-ħamrija nstabu għodod ta' xorta ta' ħaġra taż-żnied (chert), terraġerna ħamra (red ochre) u ħaffief fost materjal ieħor.[3] Oġġetti misjuba f'moħba taħt taraġ imbarrat tar-razzett il-qadim jeħduna mill-Paleolitiku sas-seklu 16 W.K. Parti minn kolonna Ċipro-Feniċja, parti minn statwa tal-franka, graffiti ta' ittri u disinji Puniċi, musbieħ kartaġiniż u xi fuħħar juruna li s-sit kien diġà mibni f'parti minnu. Filwaqt li fl-eqdem parti nsibu

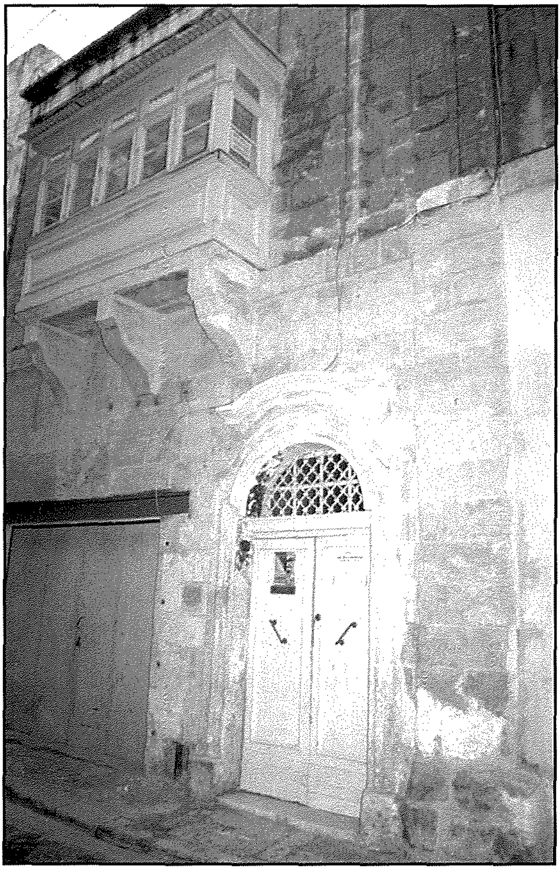

Id-dar, 79, Triq Margarita Bormla.

ittri puniċi ta' meta Malta kienet taħt Kartaġni (c. 300 Q.K.).[4] Fuq ġebel ieħor insibu disinn li juri l-kunċett ta' l-univers kif magħruf ma' nies ta' kultura punika, u s-simbolu falliku. Tip ta' kitba oħra, li għadha mhux deċifrata, turina kitba li s'issa qiegħda tiġi interpretata bħala tip ta' Aramajk qadim b'influenza Eġizzjana.[5] Il-qiegħ ta' mehrież tal-ġebel misjub fir-razzett, juri simbolu ta' kitba Kretana (Linear A) li tissimblizza l-qamħ.[6]

Il-binja tul is-sekli

L-eqdem binja s'issa hi parti mir-razzett, mibni fuq il-blat tal-wiċċ, u billi l-livell tat-triq għola mas-sekli dan ġie 'l isfel. Mir-razzett żviluppat id-dar li nsibu llum. Interessanti kienet parti fejn, tul is-sekli, fuq il-ħamrija tal-wiċċ, kompla jiġi mormi l-fuħħar u ħwejjeġ li ma baqgħux jintużaw mill-abitanti tad-dar sas-seklu 16.[7]

Mal-miġja tar-Rumani tneħħa s-saqaf ta' zkuk u torba, biex saru l-ħnejja u x-xorok. Fuq il-ħnejja nsibu ittri Puniċi. B'hekk naħsbu li, waqt li Malta kienet taħt ir-Rumani (218 Q.K.-533 W.K.), l-abitanti tad-dar baqgħu Puniċi fi twemminhom, kitbiethom u l-ilsien imħaddem minnhom. Instab fuħħar, ħġieġ, musbieħ paleo-Kristjan, franka skolpita, graffit ta' Merkurju (l-messaġġier ta' l-allat) fuq ħnejja qrib il-bir u partijiet minn fuklar Ruman.[8] Rota ta' l-għasir taż-żebbuġ, ħwat tat-tisfija u tappijiet juru li fir-razzett kien isir iż-żejt taż-żebbuġa.[9] Il-bir fil-bidu seta' kien għall-ħażna taż-żejt u mhux l-ilma. Mejda li kellha l-wiċċ tat-torba, b'sieq ċentrali u bank tond minn żonqra waħda, kienet fid-dar sa qabel it-Tieni Gwerra; wara ma nstabitx. Il-wiċċ tagħha mfarrak instab, iżda s-sieq bil-bank tond, skond id-deskrizzjoni ta' min kien jabita fid-dar qabel il-gwerra, jagħtina x'naħsbu li kien il-ħawt ta' l-għasir. Id-diametru tiegħu, kif imfisser lilna, kien bejn 4 ½ jew 5 piedi b'kollox. Dan ittieħed fil-bidu tas-seklu għoxrin iżda ħadd ma ftakar fejn ittieħed. Il-piż tiegħu żgur li ma kienx jippermetti li jkun trasportat 'il bogħod ħafna dak

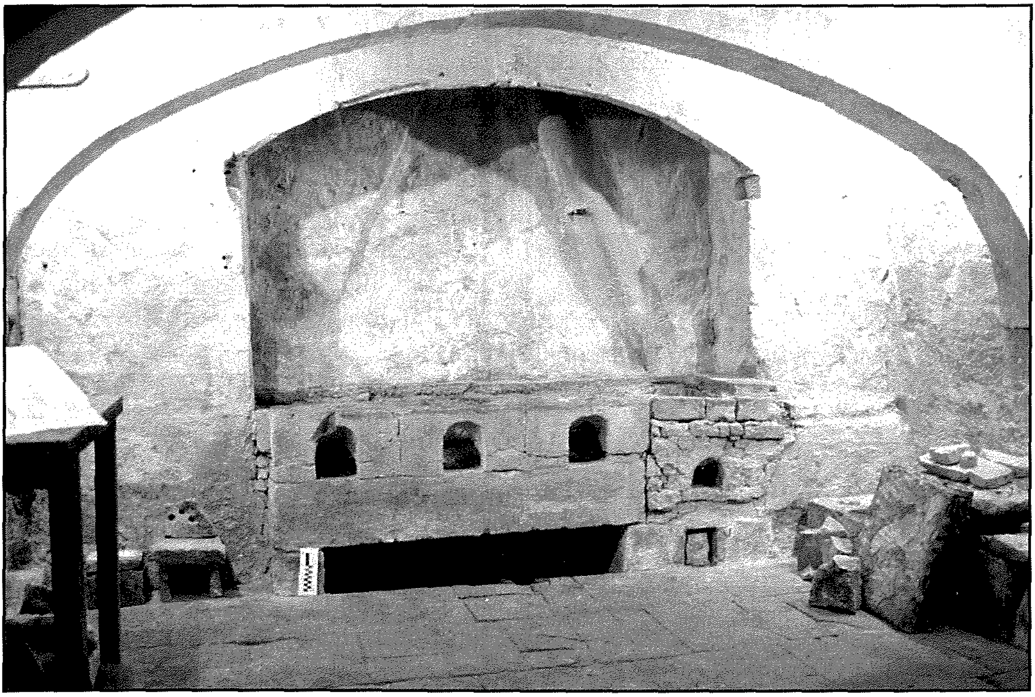

Dehra tal-fuklar u l-forn tar-razzett il-qadim.

iż-żmien. Fuq il-ħnejja jidhru wkoll disinji ta' spiral ta' kulur aħdar fuq sfond kannella, li aktar tard fuqhom ingħata *gibs* safrani.

L-Għarab (869-1223W.K.) żviluppaw Bormla f'post ta' kummerċ.[10] Tul il-ħakma tagħhom ir-razzett tkabbar, il-bir sar għall-ħażna ta' l-ilma, il-fuklar inbidel minn dak Ruman bil-ġmamar fil-wiċċ għall-fuklar li għadu jidher sal-lum u l-kmamar ingħataw kisja ġir roża.[11] Madwar ir-razzett kellhom għelieqi biex jitkabbru l-prodotti għall-ikel tal-familja u l-bhejjem.

Tul il-Medju Evu jidher li sar sular fuq ir-razzett, b'taraġ għal fuq il-bejt. Il-graffiti ta' slaleb tal-Kavallieri Templari jixhdu l-preżenza tagħhom.[12] Tul l-aħħar snin tas-seklu ħmistax id-dar kellha ġnien kbir imdawwar b'ħajt għoli, u torri jew dar oħra fin-naħa tan-nofsinhar.[13] Partijiet minn dan il-ħajt tal-ġnien, illum għadu jifforma parti min-naħa ta' wara tad-djar li jinsabu fin-nofsinhar ta' Triq Santa Margerita.

Sas-seklu sittax jidher li d-dar kellha bieb ta' l-intrata ferm ikbar minn tal-lum. Sinjal ta' dan jidhru mill-parti ta' ħnejja li fadal fuq wara tad-daħla u kunjardi minn barra u minn ġewwa. Il-ħabbata l-antika, misjuba fil-kantina, turi s-simbolu tal-*fleur de lys*.[14] Tibdil ieħor fl-intrata juri li tneħħew xi ħnejjiet u flokhom saru travi biex jippermettu tibdil fit-turġien għall-bejt u s-sular ta' fuq. Veranda u bitħa interna tneħħew u l-parti kollha ssaqqfet biex tkabbar l-ispazju ta' ġewwa. Dan ix-xogħol tlesta qabel iż-żminijiet ta' l-Assedju l-Kbir ta' l-1565. Fi żmien l-Assedju d-dar ħelsitha ħafif u ma twaqqgħetx minħabba li kienet ftit aktar 'il bogħod mid-djar li ġġarrfu fuq ordni tal-Gran Mastru.[15] Wara l-Assedju jidher li l-akbar bidla saret għall-ħabta ta' l-1670 meta s-sular ta' fuq inbidel, saret sala kbira u kamra iżgħar magħha. It-tisqif ta' fejn illum hemm terrazzin, tneħħa u tħalla miftuħ. Parti mill-frontispizju l-qadim tad-dar, jinsab fit-terrazzin, u kien simbolu tal-kult Bormliż qabel ingħatat il-Parroċċa bit-titlu tal-Kunċizzjoni, jiġifieri dik li l-Palermitani fl-1424 sejħu bħala l-Madonna tas-Sokkors.[16] Sinjal ta' ristrutturar tas-sular ta' fuq jidhru mill-ġebel riċiklat bi graffiti maqluba u tieqa mbarrata. Ta' interess partikolari huma l-ġebel b'kisja ta' materjal ħamrani, x'aktarx tip ta' trattament tal-ġebla ta' qabel l-1490.[17] Tibdil ieħor li sar fi żmien il-Kavallieri jidher fin-naħa ta' wara fejn is-sular żdied żewġ filati u ngastata ħnejja biex tifforma l-*alcova*, b'kamra fuqhom u belveder. Fid-dar insibu turġien moħbija li jagħtu lok lir-residenti jaħarbu f'każ ta' tfittxija jew attakk fuq id-dar. Dan seta' jagħmlu biss min kien midħla tad-dar. Skond l-għajdut tan-nies ta' l-inħawi u dokumenti d-dar intużat fi żmien l-Assedju għal laqgħat tal-mibgħuta tal-Gran Mastru mat-Torok, mill-arkebużiera Torok[18], għal laqgħat sigrieti qabel jiltaqa' l-*concilium* tal-Kavallieri biex jeleġi l-Gran Mastru, u għal-laqgħat tar-ribelli Maltin kontra l-armata ta' Napuljun. F'żewġ okkażjonijiet jidher li d-dar ingħatat in-nar f'parti fejn kien hemm fuklar. Dan kien waqt il-ħarba tat-Torok fl-1565[19] kif ukoll meta xi truppi Franċiżi bil-għajnuna tal-ġakbini daħlu fid-dar biex ikeċċu lir-residenti.[20] Waqt ir-restawr il-ħamrija tal-fil ta' din il-parti tad-dar kienet mimlija ġmied u rmied. Graffit uniku fid-dar u għal Malta juri arkebużier Tork bil-elmu, misluta, libsa twila (skruċjata), żraben bil-ponta, u l-qaws f'idejh.[21] Graffiti oħra juru iġfna u xwieni, slaleb ta' l-Ordni, xini b'bandiera tal-Gran Mastru Cotoner (1660-1680), trofew bl-arma tal-Gran Mastru Pierino del Ponte (1534-1535) u aktar.

Id-dar ħelsitha mill-ħbit mill-ajru tul it-Tieni Gwerra. Dottor Charles J. Boffa,[22] awtorità fuq ġrajjiet tat-Tieni Gwerra, f'konferenza li saret fl-istess dar ikkonferma li l-kantina ta' Bir Mula Heritage, qabel bdew l-attakki mill-ajru, kienet indikata bħala post

tajjeb biex wieħed jistkenn waqt l-attakki. Magħha kienu ntagħżlu dar fi Triq il-Mitħna u taħt l-Iskola Primarja. Iżda meta saru jafu x'qawwa kellhom il-bombi, il-poplu ngħata parir biex ma jmurx fil-bini. Mill-fdal u t-tifkiriet tal-gwerra, id-dar għandha daqqa fuq waħda mill-blatiet tat-twieqi interni u shrapnel ċkejkna li kienet għadha fuq iċ-ċinta tal-bejt sat-28 ta' Settembru 1998. Wara l-gwerra d-dar sofriet minħabba n-nuqqas ta' manutenzjoni; fosthom l-imblukkar tas-sular ta' isfel u l-bini tal-konkrit fuq il-bitħa interna. Bosta balavostri tas-seklu ħmistax tkissru biex bihom ġie ffrankat il-konkrit li mbarra l-bibien u t-twieqi oriġinali. Ħsarat oħra kienu wassluha f'periklu imminenti li tiġġarraf.

Riferenzi:

1 Dan hu ppruvat u msaħħaħ b'dokumenti u oġġetti. Studju fuq Bormla diġà ppubblikajt f'ħarġiet oħra u se nkompli nippubblika, biex ħadd ma jmierii s-sewwa u l-verità ta' l-istorja. Sfortunatament tul l-aħħar seklu saru bosta artikli f'attentat biex l-istorja ta' Bormla tkun fgata u biex b'tgħawwiġ tingħata glorja lil-lokalitajiet oħra.

2 *Haarmann, Harald: Universalgeschichte der Schrift*, (Campus Verlag, Frankfurt / New York, 1991) (Sonderausgabe 1998 Parkland Verlag, Köln, Deutschland) – *Die phönizische Buchstabenschrift und ihre historische Entwicklung*, pp. 273, 287. Wara li l-graffiti misjuba fuq il-ħnejja tar-razzett ġew murija lil nies kompetenti sew ta' l-Università ta' Malta, studjużi u professuri barranin, fosthom il-Profs. Anthony Frendo tad-Dipartiment ta' l-Arkeoloġija u tal-Fakulta ta' l-Ilsna ta' Lvant, Edward Zarb tal-Canada, studjuż tal-graffiti storiċi u kontemporanji, u studjużi tal-kitba antika bħall-Professur Harald Haarmann ta' Helsinki, jikkonfermaw dawn is-sejbiet u d-datazzjoni tagħhom. (Ara d-disinn riprodott Fig. A)

3 Studjużi tal-Paleolitiku u n-Neolitiku jgħidulna li l-Maltin kienu jġibu dan il-materjal mill-Gżejjer Lipari li jinsabu fit-tramuntana ta' Sqallija. (Ara Evans, J.D.; *Ancient Peoples and Places: Malta*; London, Thames and Hudson, 1959), pp. 1-83, inkl. plate 83. Minkejja talbiet li saru għall-għajnuna BMH baqgħet bla tweġiba u għalhekk saru testijiet biss li diġà taw ħafna riżulatati interessanti, li jitfgħu dawl ġdid fuq l-istorja ta' Bormla.

4 Dawn kienu kkonfermati wkoll mill-istudjużi u l-professuri msemmija f'Ref. 2.

5 Haarmann H.: *Entwicklungsstufen der aramäischen Schrift*, p.301.

6 Haarmann H.: p.247, 250. Ara wkoll: Best, J.P.G.: (Amsterdam, 1972) 'Some Preliminary Remarks on the Decipherment of Linear A'. Gordon, C.H., (London 1968) *Forgotten Scripts. How they were deciphered and their impact on contemporary culture*, ff. 148. Din il-piktogramma, tfisser ukoll il-pjanta tal-qamħ fiċ-ċiviltajiet Sumeri, l-Eġittu, u oħrajn żviluppati minnhom.

7 Dawn għadhom qegħdin jiġu studjati u parti minnhom hija murija fl-istess dar. L-oġġetti kollha huma katalogati u d-dettalji dwarhom qegħdin ikunu finalizzati biex inkunu nistgħu nibnu l-istorja eżatt ta' kif ġew mitfugħa l-affarijiet waħda wara l-oħra u ż-żmien.

8 Dan il-graffit kien konfermat lilna mill-istudjuż tal-graffiti Edward Zarb, Canada.

9 Ir-Rumani kienu żergħu ħafna siġar taż-żebbuġ f'Malta, imma l-aktar li żergħu kien fil-parti ta' fuq ta' l-Afrika tul id-deżert qrib il-kosta.

10 Iż-żmien muri jinkludi ż-żmien li l-Għarab baqgħu xorta waħda f'Malta u li tulu Bormla u l-inħawi tagħha kienu jiffurmaw parti mill-kwartier Mislem. Ara: Catalano: *L-Istorja taż-Żejtun.*

11 Din il-kisja hi tipika ta' l-Għarab, u ngħatat ukoll lil bosta postijiet li kienu jinsabu fil-kwartier Mislem.

12 Fil-fatt fl-1450 is-Sultan ta' Aragona li kellu wkoll lil Malta taħt il-kuruna tiegħu ried li jagħti l-gżejjer Maltin lil din l-Ordni, li mitt sena qabel kienu ppersegwitati, maqtula u maħruba minn Franza.

13 Kartografija antika turi d-dar u l-inħawi tagħha. Fosthom l-aktar ċara hi dik ta' Francesco de Marchi: *Ritratto dallo istesso disegno mandato da Malta* (Brescia 1597) u mmarkata bl-ittra G, u b'nota Colle di S. Margertia alto c. Canne 13.5, bejn il-kampijiet tat-Torok u l-kanuni mmirati lejn il-Birgu. Kartografija oħra li turi d-dar wara l-linja tat-Torok hi pjanta anonima b'dettalji militari ta' bejn l-1570-1575 (Kollezzjoni Sotheby's Londra), meqjusa bħala kopja ta' Disegnio del porti del Isola di Malta (Lulju 1565) minn Girolamo Cassar (Kollezzjoni Albert Ganado, Malta).

14 Il-'fleur de lys' fuq il-ħabbata turina l-preżenza jew is-simpatija tar-residenti għal Gran Mastru Fra Alof de Wignacourt (1601-1622) u b'hekk iż-żmien li saret. Kien fi żmien dan il-Gran Mastru li l-flotta Maltija flimkien ma' oħrajn ta' l-istess twemmin rebħet bosta bliet minn idejn il-Mislem.

15 Fil-bidu ta' l-Assedju 1565, biex isir spazju miftuħ barra s-swar tal-Birgu, bosta djar ta' Bormla li kienu jaslu sewwasew sa taħt il-Posta ta' Aragon (li kienet twassal sa Bormla) u l-Bieb ta' Provenza (il-Bieb Prinċipali tal-Birgu), kellhom jiġġarrfu biex ma jintużawx jew jinħbew fihom it-Torok. Id-djar ta' Bormla qabel l-Assedju l-Kbir kienu jwasslu sa taħt is-swar tal-Birgu, fejn illum jinsabu l-Uffiċċji tal-Kunsill tal-Birgu, u aktar tard inbnew l-Advanced Gate bil-Posta ta' Aragona u l-Admirality Gate. Ara wkoll: Balbi de Coreggio, Francesco: *The Great Siege of Malta 1565*, p.41, 92. Il-kapitlu tat-tħejjija, u d-djarju għat-22 u t-28 ta' Mejju, 29 ta' Ġunju 1565. Ara wkoll: Lino Bugeja, Mario Buhagiar, Stanley Fiorini: *Birgu – A Maltese Maritime City*, Vol. I, (Malta University Services Ltd., Malta, 1993) pp. 101-102, 106 u 109. Bosta mill-kantini bil-bjar u pedamenti ta' dawn id-djar inkixfu waqt il-proġett tad-Dar ta' l-Anzjani u l-parkeġġ li sar taħt ix-Xgħajra ta' Bormla. Ara wkoll il-kartografija.

16 Bormla ngħatat it-titlu ta' parroċċa taħt il-patroċinju tal-Madonna 'Vergine del Soccorso' u bdiet tiffunzjona inipendentement bejn Diċembru ta' l-1586 u l-1 ta' Jannar 1587. Għal aktar tagħrif ara: Vella John, *L-Eqdem Knisja fil-Port il-Kbir*; Programm tal-Festa ta' Marija Immakulata fil-Belt ta' Bormla – 1999, pp. 101-109. Ir-referenzi ta' dan l-artiklu għalkemm ma kinux stampati minħabba nuqqas ta' spazju jinsabu għand l-awtur.

17 Dan it-tip ta' trattament lil ġebla kien jingħata bħala *sealer* qabel l-1490-1500, u kien isir mill-frott, x'aktarx ir-rummien. Wara li żdied il-kuntatt tal-Kuruni Ewropej mal-Kontinent Amerikan, ġew introdotti s-siġar tal-bajtar tax-xewk li mbagħad ħa post dan it-tip ta' trattament, li għadu magħruf sal-lum.

18 Balbi de Coreggio, F.: p.93-94, Diary notes of 29 June 1565; p.157, 28th August 1565 report and Puche... hit by a shot from an arquebuse...

19 Balbi de Coreggio, F.: p.171, rapport tad-djarju għall-Ħadd 9 ta' Settembru 1565. Galea Scannura, Charles: *Bormla fi żmien il-Franċiżi* – Leħen il-Banda San Ġorġ Bormla, Festa tal-Kunċizzjoni Immakulata fil-Belt Cospicua, Diċembru 1989, p.97 (93-104); u, Cavaliero R. *The Last of the Cusaders*, (London 1960), p.246.

20 Galea Scannura, Charles: *Bormla fi żmien il-Franċiżi* – Leħen il-Banda San Ġorġ Bormla, Festa tal-Kunċizzjoni Immakulata fil-Belt Cospicua, Diċembru 1989, p.99 (93-104); u, Cutajar F.: *Occupazione Francese di Malta nel 1798*, (Malta 1933) p.54; Zammit T.: *History of Malta*, (Malta 1929), pp. 449-448.

21 Balbi de Coreggio, F.; p.171; Fir-rakkont tad-9 ta' Settembru 1565, Balbi de Coreggio jikkonferma li t-Torok kienu qegħdin jistkennu u jgħixu fid-djar ta' Bormla, b'hekk nistgħu naħsbu li dan il-graffit dettaljat sar minn arkebużier Tork stess.

22 Dr. Charles J. Boffa qal dan waqt taħdita 'Lejn għarfien aħjar tal-wirt pittoriku fit-Tliet Ibliet' nhar il-5 ta' Novembru 2000, (Wirja '3 Artists') fis-sala ta' Bir Mula Heritage, u li r-rapport tagħha deher f'The Sunday Times, 26 ta' Novembru 2000, *The Bir Mula Heritage*, p.18.

ERNEST
Modern Dress
Designer
&
Tailor

135, main street, qormi • tel: 21 440646